

Інститут археології НАН України

Буковинський центр археологічних досліджень
при Чернівецькому державному університеті ім.Ю.Федьковича

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

1

Видавництво "Прут"

Київ-Чернівці,

2000

СХІДНІ ХОРВАТИ НА КАРТІ ЄВРОПИ

Попри те, що суперечки про місцезнаходження Великої Хорватії ведуться ще з кінця XVIII ст., питання локалізації території розселення хорватів у Європі й досі залишається актуальним.

Існує зрештою небагато джерел, у яких історики та географи розповідають про землі хорватів. Це, в першу чергу, "Повість минулих літ" та книга Константина Багрянородного (Порфірогенета) "Про управління імперією", на інформації яких базувалися всі без винятку дослідники хорватської проблеми. В числі наступних джерел - географічні трактати Ібн-Русте, Гардізі, ал-Марвазі та анонімних авторів "Худуд ал-алем" та "Наджмал ат-табарих", "Чеська хроніка" Козьми Празького, географічний трактат Альфреда Великого і книга ал-Масуді.

До інформації, що стосується населення Прикарпаття доби хорватів (без його найменування), можна долучити також уривки а географічного трактату ал-Бакуві та розповідь про храми слов'ян ал-Масуді.

Найвідомішими згадками про Велику Хорватію є книги "Про управління імперією" та "Повість минулих літ", інформація яких цінна ще й тим, що подається вона з різних джерел - візантійського, франкського та руського із застосуванням географічних орієнтирів. Обидва джерела Порфірогенета - і франкське (хорвати живуть за Баварією), і візантійське (хорвати - за уграми) подають той самий регіон розселення. Білих хорватів розміщено біля Франгії (Франконії), тобто володінь Оттона I, а конкретніше - за Баварією. В іншому місці Порфірогенет уточнює: "Оттон - великий король Саксії" [18, с. 131], тобто Саксонії. Іншою країною, з північними кордонами якої межує Біла Хорватія, є Туркія (Угорщина). Третій орієнтир - сусідство білих хорватів з нехрещеними сербами [18, с. 570]. Коментатор книги Порфірогенета Г. Літаврін вважає, що ці орієнтири дають можливість локалізувати область розселення білих хорватів від Західної Словаччини до Східного Прикарпаття, тобто регіон Карпат - Татр. Разом з тим, беручи до уваги повідомлення Порфірогенета про те, що Біла Хорватія страждає від наскоків печенігів, він вважає, що землі її заходили далеко на схід, охоплюючи Прикарпаття і, можливо, Краків [18, с. 370].

Ключем до трактування цієї фрази Порфірогенета стає локалізація білих сербів. Їх у книзі автор згадує тричі - у розд. 31, де він двічі називає їх нехрещеними, а також сусідами хорватів [18, с. 137, 141]; та у розд. 32, де розміщує їх за Угорщиною, в країні "Бойк", де вони межують з Франконією та Великою Хорватією, що також не хрещена та іменується Білою [18, с. 141].

Білих сербів, з якими межували білохорвати, дослідники розміщували у різних місцях. За однією з версій білі серби жили на території сучасної Лужиці і є предками теперішніх сербів [18, с. 370]. За іншою, більш фантастичною версією, якої дотримувалися прихильники східнохорватської теорії Білої Хорватії, білі серби розміщувалися на території Закарпаття і частково Прикарпаття та, згідно з повідомленнями про проживання їх у країні "Бойк", є предками сучасних бойків [18, с. 141].

Деякі дослідники вважали за можливе визнавати обидві ці версії правомірними, розпорошуючи сербів від регіону між Одером, Ельбою та Заале до Верхньої Вісли [24, с. 182 - 183], спираючись, в основному, на повідомлення Порфірогенета про те, що захлуми, які є сербами, вийшли з землі "лічиків" на Віслі [18, с. 149]. При цьому Г.Ловмянський, наполягаючи на транскрипції "лічкавіки", тобто "лєстьковичі", що передана в хроніці Відукінда, вважає, що лічки - це піддані Лєстька, згаданого у хроніці Галла Аноніма як діда Мешка I, тобто все плем'я полян, до складу федерації якого

входили і захлуми - серби [54, с. 486-488]. Це дозволило йому ототожнити білих хорватів як сусідів лічківів з вісянами [54, с. 488].

Разом з тим слід згадати географа X ст. ал-Масуді, що розмістив плем'я "сербін" між мільчанами, чехами (дулебями) та німцями, тобто на північ від Чехії [16, с. 67].

Отже, правильною слід вважати першу версію, оскільки на це вказує як межування з Саксонією, Мільськом, так і прочитання слова "Бойк" як "Богемія", територія якої простягалася далеко на північ, частково захоплюючи і Лужицю. Таким чином ми бачимо, що більшість документів Порфірогенета розповідають про тих хорватів, що населяли межиріччя Одера та Заале, до Судетів включно. Очевидно, там і слід розмішувати Білу Хорватію. До речі, оскільки в середньовіччі сторони світу визначалися різними кольорами, то "білих" хорватів слід вважати хорватами західними, тобто Порфірогенет, можливо, назвав їх так, щоби відрізнити від південних та східних [46, с. 53].

Разом з тим, окремі дані Порфірогенета не дають нам змоги ототожнювати описаних ним хорватів лише із західними.

До інформації про східних хорватів можна віднести оповідь "Про народи, що межують з турками (уграми)". Угри, що на той час жили, очевидно, вже у Паннонії, на заході межують з франками, на півночі - з печенігами, на півдні - з Моравією, країною Святополка [18, с. 53]. Треба відмітити, що тут у наявності очевидна помилка. Моравія не могла знаходитись на південь від угрів та печенігів одночасно, оскільки це - географічний нонсенс. Скоріше за все автор (або його переписчик) цілком механічно поміняв місцями Моравію з печенігами. Тому слід читати "з північного (боку) - Велика Моравія..., а з південного - печеніги". Ми бачимо, що опис прикордонних земель займає три сторони світу - північ, захід, південь. Залишається схід, і тут Порфірогенет пише: "хорвати ж межують з турками біля гір" [18, с. 53]. Очевидно, це і є той народ, що межував з уграми на сході. Ототожнювати цих хорватів із західними немає сенсу, оскільки Судети розташовано не тільки на північний захід від Паннонії, але й відокремлено від неї територією Моравії.

Наступним повідомленням, яке можна віднести до східних хорватів, є розділ 31 вищезгаданого трактату. У ньому Велика Хорватія, як і сусідня Сербія, характеризується як язичницька країна. Вона має мало війська, тому є більш доступною для нападів франків, угрів та печенігів [18, с. 141]. У цьому місці ми знову бачимо поєднання двох зовсім різних географічних областей. На Білу Хорватію, що знаходилася біля Саксонії, дійсно нападали як франки, так і угри та аж ніяк не печеніги, що в той час мешкали у сусідньому Подунав'ї та Середньому Подністров'ї - Побужжі [40, с. 3-17], а в 886 - 912 рр. витіснили угрів з Ателькузу (межиріччя Бугу та Сирету) на північ, до верхів'їв Дністра, змусивши їх перейти Карпати [37, с. 4-8]. Якраз звідси, з Середнього Подністров'я, печеніги могли робити рейди на поселення хорватів, але не білих, а східних, що мешкали у Прикарпатті. Очевидно, якраз їх стосується ця частина повідомлення, оскільки далі автор вимірює віддаль від землі хорватів до Чорного моря у 30 днів. Виходячи з середньої швидкості руху купецьких валок (15 -20 км на добу), ця віддаль дорівнює маршруту від устя Дністра до його витоків.

Отже, ми бачимо, що лише дві згадки Порфірогенета можна віднести до східних хорватів - ту, де хорвати межують з уграми біля гір (Карпат) і ту, де вимірюється відстань від Хорватії до Чорного моря. Причому першу можна віднести до хорватів Закарпаття і частково Східних Карпат, а другу - до хорватів Прикарпаття. Решта згадок стосується хорватів чеських, що проживали у басейні Лаби та Ізера, де, власне, й слід помістити Білу Хорватію. До цієї думки схиляється більшість учених [55, с. 255].

Щодо співвідношення назв "Велика" та "Біла Хорватія", то видно, що Порфірогенет об'єднав їх штучно, сполучивши під цією назвою інформації як про західних, так і про східних хорватів. Це пояснюється досить приблизним уявленням автора щодо

описуваної ним території. Взагалі, якщо дослідити використання в історії терміну “Велика”, то найчастіше серед різних народів ним визначається регіон первісного розселення - прабатьківщина. В германців - це Велика Швеція у Причорномор’ї, в кримських скіфів - Подніпровсько - Подністровська Велика Скіфія, в полінезійців - Велика Гавайї, в угрів - Велика Угорщина [8, с. 517]. Подібна гіперболізація прабатьківщини характерна практично для всіх народів. Тому можна припустити, що для білих хорватів Великою була Хорватія Прикарпатська, а вже для далматинських - як Прикарпатська, так і Судетська. Лише цим можна пояснити об’єднання цих двох назв. Отже, у науковому обігу Великою Хорватією слід вважати всю північну територію розселення хорватів.

Наступний джерелом, де згадуються хорвати, є “Орозій короля Альфреда”. Цей трактат датовано досить раннім часом (890 - 893 рр.). У ньому хорвати знаходяться на схід від далемінців, яких ототожнюють з племенем, що населяло район Гломаче над Лабою [55, с. 249]. На північ від хорватів знаходиться країна Мегда, за якою аж до Рифейських гір живуть сармати [22, с. 25]. Попри всі варіанти трактування “країни Мегда” [53, с. 57], якщо згадати англійський характер книги короля Альфреда (хоча написано її латиною), то цей топонім мав би читатися як “Меджда”, тобто Мадьяр. Тоді хорвати, згадані в Орозії, виявляються хорватами південними, на захід від яких жили далматинці, на північ – угри, на схід від яких – сармати, тобто печеніги.

Козьма Празький (XIII ст.), цитуючи у своїй “Чеській хроніці” текст грамоти Празького єпископства з 1086 р., розміщує на північному сході Чехії, між пшованами і злічанами “хорватів та інших хорватів” [17, с. 15]. З цього випливає, що хорватів слід локалізувати в районі Судетів [55, с. 286].

Першим повідомленням про існування хорватів у чеських джерелах є згадка у “Житті св. Вацлава”. В ній розповідається, як після вбивства Вацлава 936 р. у Хорватії переховувалася його мати Драгомира [55, с. 249]. У “Чеській хроніці” Гагека (I пол. XVI ст.) опубліковано легенду про прихід міфічних слов’янських вождів Чеха і Леха на території Чехії та Польщі з хорватських земель. Цієї ж думки дотримувалися польські хроністи Ян Длугош та Матеї Меховський [44, с. 287]. Козьма Празький також наголошував на приході чехів із землі хорватів [17, с. 251], але встановити точніше, про яку хорватську землю йде мова, важко.

Літопис Нестора, по суті, довгий час був чи не єдиним свідченням про східних хорватів, що заслуговував на довіру. Крім того, базуючись на його даних, багато дослідників взагалі відкидали ідею про існування Білої Хорватії в Чехії й переносили її або на територію Прикарпаття, або Повіслення [51, с. 172].

Хорвати згадуються у “Повісті минулих літ” чотири рази. У недатованій частині, після повідомлення про моравів та чехів, Нестор пише: “... а се ті самі слов’яни - хорвати білі, серби й хорутани...” [20, с. 2]. Те, що Нестор називає далматинських хорватів білими, пояснюється його повною необізнаністю з географією сучасних йому племен Європи. Напівзабута інформація про білих хорватів, що на той час майже повністю асимілювалися чехами, змусила його шукати більш звичний для нього аналог, тим більше, що ці хорвати, по відношенню до Русі, також були “білими”, тобто західними.

Наступний уривок перераховує східнослов’янські племена. Хорвати чітко не локалізовані, але у загальному списку вони йдуть перед дулібами, волинянами, уличами [20, с. 7-8]. На основі цього більшість дослідників традиційно розміщує хорватів або тільки у Карпатах [43, с. 151-152], або у Карпатах, Прикарпатті [38, с. 35] та Закарпатті [31, с. 162].

Третій уривок повідомляє про спільний похід слов’ян та русів на Константинополь у 907 р., де хорвати згадуються у числі союзників (“пактіотів”) київського князя [20, с. 16].

Остання згадка про хорватів припадає на 993 р., коли Володимир Великий “пішов на хорватів”, очевидно, з метою приєднання їх до Русі [20, с. 68]. Результат війни невідомий, літописець обмежився лише тим, що князь “повернувся з хорватської війни”. Але з огляду на те, що після цього хорвати не згадуються, більшість учених переконано, що ті були завойовані і згодом асимілювалися [47, с. 100].

Опрацьовуючи давньоруські джерела, слід зупинитися на псевдолітописі “Влесова книга”, що, очевидно, належить перу американського історика Ю. Миролюбова і датується приблизно третьою чвертю XX ст. У цьому документі Кий, Щек та Хорив виводяться як прародителі відповідно русів, чехів та хорватів. Автор розселяє два останні племені на схилах Карпат [6, с. 174-175]. Можливо, на це вплинула інформація Козьми та Гагека про прихід Чехів з Хорватії.

Найбільше суперечок викликали повідомлення арабських географів, що базуються на джерелах IX - X ст. про хорватів (трактати Ібн Русте, Гардізі, ал-Марвазі та аноніма “Худуд ал-Алем”, а також компіляція XII ст. “Маджмал ат-табарих”). Плутанину вносили також численні концепції російських та радянських істориків, що, використовуючи антинорманістську теорію, механічно поєднували поняття “руси” і “слов’яни”, які у арабських джерелах чітко розмежовуються.

З самого початку, перед розглядом арабських документів про Велику Хорватію, для більш точної її локалізації, слід визначити складне питання про т. зв. “три центри русів”, яке вже друге століття викликає суперечки вчених.

Трактати різних часів, що розбиваються на чотири групи джерел: 1 - ал-Марвазі, 2 - загальне джерело Ібн Русте, “Худуд ал-алем”, 3 - загальне джерело ал-Істархі, Ібн Хаукаля, 4 - джерело ал-Масуді, - відображають розвиток уявлень арабів про слов’ян та русів. Так, у першому джерелі руси (ар-Рус) не фігурують взагалі, зате слов’яни (ас-Сакаліба) займають велику територію, що простягається далеко на захід. Друге джерело вже чітко розмежовує слов’ян та русів, хоча інколи називає русів різновидом слов’ян [12, с. 107]. Очевидно, це пояснюється тим, що руси припливали до Халіфату зі слов’янських земель. У цьому джерелі слов’яни живуть між печенігами, русами і уграми. Швидше за все, створення цього джерела припадає на першу фазу норманської експансії у Придніпров’я (к. VIII ст.). Третє джерело про слов’ян майже не згадує, проте подає інформацію про “три центри русів” - Куябу, Слав та Арту. І за четвертим джерелом руси - пірати Чорномор’я.

Отже, ал-Балхі (920 р.) пише: “руси складаються з трьох племен - одне з них ближче до Булгара, а цар його живе в місті під назвою Куяба. Друге плем’я, що живе далі, ніж перше, називається Славійя. Ще плем’я зветься Артанія, а цар його живе в Арті. З Арти вивозять чорних соболів та олово” [7, с. 276-277]. Ал-Істархі доповнює, що з Арти “вивозять дуже цінні клинки і мечі” [7, с. 193]. Ал-Ідрісі (XII ст.) пише, що володар Артанії “перебуває в Артані, гарному місті, збудованому на горі” [23, с. 104].

Тільки стосовно Куяби - Києва думки дослідників співпадають. А от проблема локалізації Слава і Арти викликала бурхливі суперечки. Одні історики вважали, що Арта - це земля мордві-ерзя і пропонували шукати її у Арзамасі [41, с. 165]. Д. Щеглов, О. Шахматов та О. Монгайт пропонували читати цю назву як “Арсанія” і ототожнювали її з Рязанню [52, с. 35-36; 23, с. 104]. Л. Нідерле пропонував читати “Антанія”, тобто земля антів [23, с. 104]. Більшість дослідників зійшлася на тому, що Славійя - це земля ільменських словен, а Слав - Новгород. В цьому свою роль зіграла книга ал-Ідрісі, який, запозичивши цю інформацію в Ібн Хаукаля, помилково помістив Арту між Славом і Куябою, тобто Слав опинився на крайній північній периферії Русі [5, с. 215], а також “Худуд ал-алем”, в якій ріка Рус, на якій розташовано названі міста, ототожнена з Волгою [11, с. 75].

На жаль, більшість дослідників, на думку автора, помилково локалізують “центри русів” на місці маловідомих та незначних пунктів, що не відігравали у IX-X ст. помітної ролі ні у міжнародній торгівлі, ні у формуванні Русі. При цьому ігноруються справжні центри, що лежать вздовж “ріки Рус”, тобто штучно об’єднаних єдиним водний шляхом “з Варяг у Греки” Волховом – Дніпром. У географічному відношенні до Халіфату вони знаходяться у такій послідовності: Куяба (Київ), Слав (Сюрнесс-Смоленськ) і Арта (Новгород). Стосовно останнього міста слід відзначити, що це - спотворене “Гарда”, тобто Хольмгард [10, с. 18], тому Артанія - це аналог Гардарікі, Новгородської землі. Адже саме Новгород славився торгівлею хутром, оловом (свинцем) та рейнськими мечами.

Паралельно з інформацією про країну русів у творах сер. - кінця X ст. Ібн Русте, Гардізі, ал-Марвазі, “Худуд ал-алем” та компіляції “Маджмал ат-табарих” (1126 р.) є згадки про країну слов’ян, що знаходилася на захід від землі русів. Власне, чітке розмежування на дві різноетнічні групи – слов’ян та русів (причому руси, на відміну від слов’ян, які мали одну столицю, мають їх аж три) дає можливість констатувати наступне: руси арабських джерел X ст. - це варязька верхівка, що опанувала Новгород за Рюрика і Київ за Аскольда (Хаскульда). Недарма Нестор писав про плем’я варягів, що іменувало себе руссю [20, с. 12]. Ал-Масуді уточнює соціальну різницю між русами і слов’янами: “руси і слов’яни - це військо князя і його раби” [16, с. 67].

Слов’яни, що згадуються у трактатах, мають два міста - Джарват і Вантіт. При цьому всі стверджують, що Джарват був центром держави. Ібн Русте у книзі “ал-Алак ан-нафіса” уточнює місцезнаходження країни слов’ян: “між країнами слов’ян і печенігів віддаль у десять днів” [26, с. 387]. “Худуд ал-алем” вказує, що “на схід від неї - внутрішні булгари і руси” [26, с. 389]. Також відмічається: “цей шлях (між печенігами і слов’янами) проходить через ріки і ліси” [26, с. 390]. Ми бачимо, що в обох випадках відстань вираховується від печенігів (10 днів). В іншому місці воно визначається і від безпосередніх сусідів слов’ян - угрів (2 дні). Печеніги в IX ст. ще не прийшли у Прикарпаття, а займали межиріччя Волги і Дону, а угри тільки в кінці століття підійшли до Посяння. Отже, інформацію слід датувати X ст. Очевидно, цими ж джерелами користувався середньовічний географ Махмуд Кашгарський. На його карті русів помічено на захід від Каспію, ще західніше живуть слов’яни, на північ від слов’ян - варяги [23, с. 106].

Слов’яни різнилися від русів не тільки політично, але й етнічно. “Худуд ал-алем” вказує, що деякі мешканці прикордонного з Руссю міста Вантіт, у країні слов’ян, були подібні до русів.

Свідченням того, що Джарват знаходився у Прикарпатті, є також звітка “Худуд ал-алем” про річки: “Друга ріка Дуна, що тече від гори, розташованої на пограниччі між печенігами, мадьярами та руссю. ...Потім досягає області (міста) Хордаб, що належить слов’янам і використовується на їх поля та луки” [39, с. 211]. Згідно з “Худуд ал-алем”, на південь Східної Європи течуть чотири ріки. Це – Атіль, Дун, Дуна і друга Дуна. Отже, їх можна ототожнити з Волгою, Доном, Данапром і Данастром. Тому “Друга Дуна” дійсно тече від пограничних Карпат і протікає по хорватській області (Хордаб).

Розташування країни хорватів у Прикарпатті підтверджується і розділом про вододіли: “вони (гори) мають і північний напрямок, проходячи крізь (землі) слов’ян, досягаючи міста слов’ян, що зветься Хордаб, після чого доходять до краю землі слов’ян і там закінчуються” [39, с. 261]. Це – Карпати, що йдуть на північний захід, а у районі Верхнього Подністров’я завертають на захід, до “краю слов’ян”.

Ібн Русте та інші, доповнюючи один одного, характеризують цю землю як велику державу, об’єднану довкола міста Джарват (в іншому написанні - Хордаб або Хад-

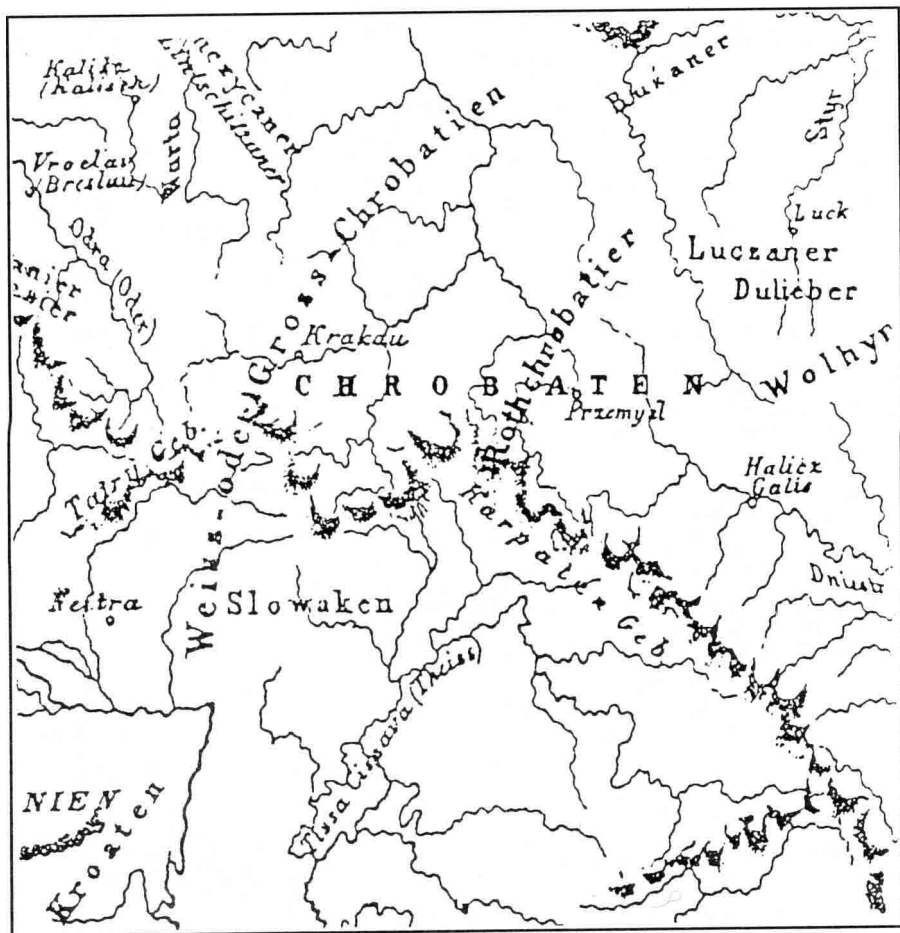

Рис. 1. Біла та Східна Хорватії на карті Й. Лелевеля.

рат). Практично всі дослідники впевнені, що це слово читається як "Хорват" і означає хорватський центр у Прикарпатті [26, с. 389].

Якщо Джарват не має чіткої прив'язки до сусідніх племен (вказано тільки, що він - у центрі землі слов'ян), то стосовно Вантіту сказано, що це перше місто на сході (країни слов'ян), на кордоні з Руссю [26, с. 388]. Щодо останнього, під русами тут розуміється не народ варягів, а конкретна країна - Русь. На той час (поч. X ст.) до її складу входили, крім північних племен, конфедерації полян, древлян, сіверян, радимичів, можливо, лучан. Навряд чи входили тиверці, яких Олег не зміг підкорити у 885 р., а також дуліби, що у 907 р. іменуються союзниками.

Кому ж належав Вантіт? Теорію про те, що це - арабізоване слово "в'ятич" висунув ще Ф. Вестберг, пізніше її підтримали В. Мінорський та Т. Левицький [26, с. 394]. Щоправда, Д. Хвольсон ототожнив його з Краковом, а О. Гаркаві, Дж. Маркварт і О. Новосельцев - з Києвом [26, с. 394]. Й. Пеленський, опираючись на повідомлення Нестора про "в'ятичів з ляхів" [20, с. 7-8], розмістив цей народ у Посянні, де виявив багато топонімів з коренем "вят-". Центром в'ятичів він називає Бієч (Вятч) на Ропі, притоці Віслока [33, с. 15-16]. Хроніст XVI ст. Матвій Стрийковський пише: "(Володимир) завоював землі Болгарську, Хорватську, Семиградську, В'ятицьку, Ятвязьку, Дулібську ...одним походом" [21, с. 136]. Справді дивно, чому Володимир у 982 р. двічі підкорював тих самих в'ятичів. Крім того, акції Володимира у 981 - 985 рр. спрямовані, за

Рис. 2. Хорвати у атласі М. Павлішева.

незначними винятками, виключно проти західних народів [20, с. 49 –51]. Пеленський вважав в'ятичів складовою частиною Хорватського союзу [33, с. 20].

Інший арабський географ ал-Масуді (І пол. X ст.) розміщує хорватів у Центральній Європі між моравами та вісянами [35, с. 129]. Традиційно цей етнонім вважають західним, але те, що їх розташовано так, а не між чехами (дулебями) і моравами, наводить на думку, що мова йде про східних хорватів [16, с. 70, 72-74].

До повідомлень, що відповідають території Прикарпаття, можна віднести ще один розділ трактату ал-Масуді – “Храми слов'ян”. Незважаючи на те, що розділ перенесено астрологічними алегоріями, з нього можна виділити певну інформацію. Серед трьох найбільш шанованих слів'янами храмів є один, збудований на Чорній горі, оточений водами різних кольорів і смаків. У храмі - великий ідол Сатурна (бога неба). При цьому до розповіді домішуються численні атрибути цієї планети – мурахи, негри,

граки. О. Ковалевський та Б. Томенчук вважають за можливе ототожнити цей храм з невідомим святилищем на Чорногорі в Карпатах [15 с. 84]. Підтвердженням цього може служити звіт послів Івана Грозного, що зупинялися у Карпатах: “Там є криниця, а в ній вода солодка, як грушевий квас, розведений медом... А вода в ній біла і тече коло криниць та осідає, як кисіль.” Про це ж пише і ал-Бакуві: “В одній з гір є джерело, що називають медовим. Воду його змішують, як мед, з водою”. Крім того, Бакуві розповідає про фортецю Шушит (Сушич), біля якої діє солеварний центр [1, с. 104]. Все це дозволяє прив’язати дану інформацію до Східного Прикарпаття. Оригінальне свідчення про хорватів міститься у фальсифікаті грамоти Данила Галицького караїмам 1245 р. У ній він іменується королем Хорватії [34, с. 172, прим. 78].

Лише у нову добу історики почали аналізувати джерела про Хорватію. В. Татищев і Карамзін розміщують хорватів у Карпатах, білих хорватів - у Подунав’ї [44, с. 199; 13, с. 115]. Й. Добровський вважав, що Велика Хорватія розташовувалася від Моравії до Повіслення [42, с. 19]. П. Шафарик поселяв їх від околиць Татр до району Вісли-Дністра, де, на його думку, жили серби [51, с. 170].

У своїх атласах знайшли місце для хорватів Й. Лелевель (рис. 1) та М. Павліщев (рис. 2).

М. Барсов підтвердив думку Шафарика про хорватів між Віслоком, Тисою та Середнім Дністром, знайшовши тут відповідні топоніми [4, с. 95]. Там же їх помістив М. Крижановський [19, с. 342]. Н. Клаїч під Білою Хорватією розуміє державу Само, в Чехії розміщує її Ф. Вестберг [9, с. 212]. В. Ключевський вважав хорватів, а слідом за ними сербів і хорутан східними слов’янами і локалізував їх у Галичині та на Верхній Віслі [14, с. 111-112]. Там же розміщує хорватів Дж. Маркварт [9, с. 212].

М. Грушевський критично поставився до можливості існування хорватів у Галичині, вважаючи повідомлення Нестора пізнішою інтерполяцією епонімної легенди [9, с. 210-211].

Т. Легоцький, опираючись на Порфірогенета і “Геста Гунгарорум”, вважав, що Закарпаття було заселене білими хорватами, центрами яких були Ужгород та Боржава, що були залежними від Першої Болгарської держави [31, с. 13]. В. Пачовський вказував, що ще на поч. XX ст. на Закарпатті мешканці цілих сіл іменовалися хорватами. Легендарного князя Лаборця він іменував володарем білих хорватів [32, с. 126].

Найвідомішим дослідником хорватської проблеми на поч. XX ст. був Л. Нідерле. Він вважав, що чотири групи хорватів - південні, чеські, галицькі і польські, яких А. Бельовський та С. Смолька локалізували у басейні верхньої Одри, вийшли з Прикарпаття і Повіслення, де вже на поч. VI ст. заснували могутню державу, столицею якої був Краків [25, с. 77].

Г. Ловмянський вважає, що не тільки Прикарпаття і Закарпаття, але й уся Мало-польща належала до складу Хорватського союзу, який він залучає до склавівнів. Прабатьківщиною хорватів він називає правобережжя Дністра. До складу Союзу він включає землі до Гнилої Липи та Рати, перемишлян та сандомирян. Білих хорватів він розмістив у Судетах [54, с. 68, 69, 117]. Тієї ж думки дотримується й Г. Вернадський [53, с. 209]. Г. Лябуда всі повідомлення Порфірогенета відносив до чеських хорватів, абсолютно заперечуючи прикарпатських хорватів [53, с. 208].

Щодо розшифровки назви “хорват”, відіславши читача до літератури [55, с. 248-249], спробуємо перекласти його з іранського “хвар-в’ант”, тобто народ сонця. Підтвердженням цього є розповсюдження у Прикарпатті топонімів на “Хорс” (Хоросно, Коросно, Кросно), що вказує на Хорса як племінного бога (Рис. 3) [29, с. 125-126].

Археологічні дослідження хорватської території почалися у сер. XX ст. і спочатку не ставили своєю метою локалізацію східнохорватських земель. Я. Пастернак на-

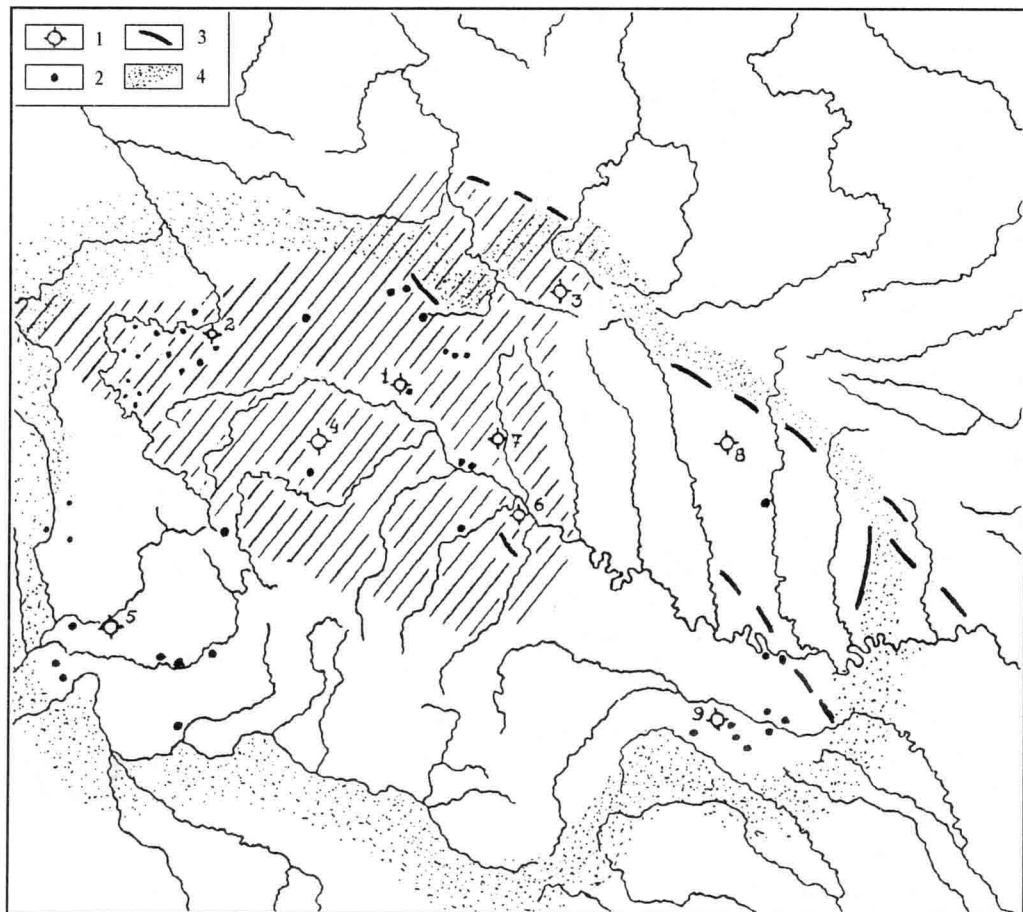

Рис. 3. Приблизна територія Східної Хорватії.

1 - великі центри (Стільсько, Перемишль, Плісненськ, Солоньско, Ужгород, Галич, Рогатин, Теробовля, Ревно); 2 - малі міста, фортеці, святилища; 3 - "змієві вали" - прикордонні укріплення; 4 - прилижний етнічний кордон Хорватії.

Заштриховано ареал розповсюдження топонімів "хорс".

звав лише два хорватські пункти - городище у Н. Струтині та могильник у Зняцевому. М. Смішко ототожнює предків хорватів з дакійським народом карпів, а їх, у свою чергу, з культурою карпатських курганів [43, с. 149]. Цю думку підтримують більшість науковців [31, с. 162]. Останнім часом вивчається формування локальних особливостей племен праської культури [3, с. 78, 2, с. 6]. Дослідженням хорватських пам'яток Буковини і Закарпаття присвячено монографії Б. Тимошука [46] та С. Пеняка [31]. Роботи Верхньодністрянської експедиції поставили проблему дослідження хорватських пам'яток у Верхньому Подністров'ї. В результаті було проведено спеціальну конференцію, присвячену питанням еволюції городищ Карпат.

За останній час написано багато статей, що стосуються матеріально-культурної, політичної та духовної історії Східної Хорватії [45; 49; 27]. Найбільш ґрунтовним дослідженням є стаття Б. Тимошука "Східні хорвати" [47]. В ній не тільки вирішуються проблеми характерних особливостей матеріальної культури східних хорватів, але й на базі цього окреслюється ареал їх розселення [47, с. 215-217].

Але попри все поки що археологія не в змозі вирішити питання локалізації чисто східнохорватської матеріальної культури. Адже локальні ознаки цієї культури, виділені Тимощуком, не можуть вважатися беззаперечними. Ромбічне лощення кераміки [47, с. 215] пояснюється контактним впливом балкано-дунайської культури. Кам'яна крєпіда у валі також не є хорватською ознакою - відкриття у Листвинському городищі, на Рівненщині, аналогічних крєпід доводить загальний характер такої системи фортифікацій.

Отже, не зважаючи на всі спроби остаточно вирішити, якою була Східна Хорватія, де проходили її кордони і який вона мала устрій, питання залишається відкритим.

Література:

1. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Сокращение книги о памятниках и чудесах царя могучего. – М., 1971.
2. Баран В. Склавіни – предки українського народу // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993.
3. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991.
4. Барсов Н. Географический словарь русской земли IX-XIV ст. – Вильно, 1865.
5. Бейлис В.М. Ал Идриси (XIIIв.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1984.
6. Влес – Русские веды. (Песни птицы Гамаюн. Влесова книга). – М., 1992.
7. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – Спб., 1870.
8. Генинг В.Ф. Проблема происхождения венгров // СА. – 1977. – I.
9. Грушевський М. Історія України - Русі. – К., - 1991.
10. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. - М., - 1987.
11. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1967.
12. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. – Баку, 1986.
13. Карамзин Н.В. История государства российского.-СПб., 1852. – Т. I.
14. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения. – М., 1956. – Т. I.
15. Ковалевский А.П. Аль-Масуди о славянских языческих храмах // Вопросы истории и источниковедения славяно-германских отношений. - М., 1973.
16. Ковалевский А.П. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди // Вопросы истории и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973.
17. Козьма Пражский. Чешская хроника. – М., 1962.
18. Константин Багрянородный. Об управлении империей. - М., 1985.
19. Крыжановский Н. Забужная Русь // Собрание сочинений. – 1890. – Т. 2.
20. Літопис Руський. – К., 1989.
21. Матвій Стрийковський. Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі // Дзвін. – 1990. - № 2.
22. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. – М., 1979.
23. Монгайт А.Л. К вопросу о трех центрах Древней Руси // КСИИМК. – 1947. – XVI.
24. Наумов Е.П. Формирование этнического состава древнесербской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. –М., -1982.
25. Нидерле А. Славянские древности. - М., - 1956.
26. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его историческое значение. - М., - 1965.
27. Овчинников О. Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько - Волинська

- держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993.
28. Овчинніков О. Сакральні та хтонічні божества східно-хорватського регіону // Історія релігій в Україні: Тез. повід. IV Круглого столу. – К., - Львів, 1994.
 29. Овчинніков О.Г. Від полісу до бургу: модель розвитку міст Прикарпаття // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII-XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. - Львів, 1994.
 30. Павлищев Н.И. Исторический атлас России. - СПб., - 1873.
 31. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. - К., 1980.
 32. Пачовський В. Срібна земля // Дзвін. – 1991. - № 7.
 33. Пеленський Й.Г. Червенська земля (рукопис зберігається в архіві Інституту українознавства НАНУ).
 34. Петрушевич А. О галицких епископах со времен учреждения галицкой епархии до конца XIII века // Галицкий исторический сборник. – Львов, 1856. – Вып. 11.
 35. Піцишин М., Овчинніков О. Міф про Дулібський союз // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. - VI. - 1.
 36. Піцишин М., Овчинніков О. Судова Вишня-I та процес феодалізації Прикарпаття // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1996. - V. - 1.
 37. Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Institut Kondakov. – Praga, 1933.
 38. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Дравнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981.
 39. Рыбаков Б.А. Княжеская Русь и русские княжества. – М., 1982.
 40. Рыбаков Б.А. Уличи // КСИИМК. - 1950. - XXXV.
 41. Савельев П.С. Мухамедданская нумизматика. - СПб., 1846.
 42. Смішко М.Ю. Этническая принадлежность племен культуры карпатских курганов и проблема хорватов. – Львов, 1960 (рукопис зберігається у архіві Інституту українознавства НАНУ).
 43. Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н.е. - К., 1960.
 44. Татищев В.Н. История российская. - М.-Л., 1963. – Т. 1.
 45. Тимошук Б. Ілівське городище - святилище // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993.
 46. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. - К., 1982.
 47. Тимошук Б.О. Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6.
 48. Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII-XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. - Львів, 1994.
 49. Филипчук М. Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993.
 50. Филипчук М.А. Східнослов'янське житло X - поч. XI ст. в Українському Прикарпатті // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 1995. – Вип. 6.
 51. Шафарик П.И. Славянские древности. - М., 1837. -Т. 1.
 52. Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. - Пг., 1919.
 53. Labuda G. Zrodla, sagi i legendy do najdawniejszych dziejow Polski. – Warszawa, 1960.
 54. Lowmianski H. Poczatki Polski. – Warszawa, 1960.
 55. Słownik starozuytnosci slowianskich. – Wrocław-Warszawa-Krakó w. – 1962. – I.